

СЛОВА У МОВІ ЖИВУТЬ СІМ'ЯМИ

Слова у мові чимось нагадують людей, більшість із яких мають сім'ї. Частина ж, навпаки, тримається незалежно, відокремлено, не вступає в родинні зв'язки. Так і слова мови переважно живуть не окремо, а сім'ями, разом з іншими спільнокореневими словами. Найтіснішими є ті зв'язки між спільноосновними лексемами, які виникають між ними в процесі словотворення.

У мовознавстві таку сукупність однокорневих слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності, називають словотвірним гніздом¹.

Залежно від словотвірної структури слова воно може вступати в різні типи словотвірних зв'язків. Так, непохідним (семантично невивідним) словам властивий односторонній словотвірний зв'язок – із похідними, що утворилися на їх базі. Для похідних (семантично вивідних) слів характерний двосторонній зв'язок – як із твірними, від яких вони утворені, так і з похідними, що утворилися від них.

Лише незначну частину лексики української мови становлять слова, що не мають словотвірних зв'язків. Це так звані негніздові слова². Негніздова лексика відображає переважно пасивну частину словникового складу. Звідси випливає важливий висновок: основна ознака, яка характеризує лексику української мови, – це її висока гніздова організованість. Українське слово живе в родинному оточенні, сімейно, і пізнати його до кінця неможливо без глибокого вивчення сукупності зв'язків.

Відношення спорідненості, які складаються між людьми, можуть бути прямими (між батьками й дітьми) і непрямими (між бабусею, дідусем і внуками та інші). Спільнокореневі слова теж перебувають між собою в різних зв'язках за спорідненістю. Ми зупинимось на відношеннях спорідненості по прямій лінії і розглянемо сім'ї слів, які утворені безпосередньо від іменників. Такій сім'ї відповідає поняття словотвірної парадигми³.

Іменники посідають центральне місце в системі частин мови, оскільки виконують важливу ономазіологічну функцію – називають субстанції, які є основними комплексними одиницями нашого сприймання дійсності⁴. Виражаючи значення предметності, слова лексико-граматичного класу іменника відзначаються різноманітністю семантичних структур. Іменники називають як власне предмети, яким у позамовній дійсності відповідають найрізноманітніші речі щоденного побуту, знаряддя і продукти виробництва, речовини і матеріали, істоти, об'єкти природного середовища тощо, так і абстраговані, узагальнені й представлені у вигляді предметів ознаки, властивості, дії, процеси, безпосередньо пов'язані з існуванням матеріальних об'єктів. Така семантична різноманітність іменників, звичайно ж, позначається на їхніх словотворчих можливостях. Іменники як твірна база є досить активними й утворюють похідні слова чотирьох частин мови: іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Найрегулярнішими є прикметникові утворення. Прислівникові похідні натомість породжуються обмеженим числом іменників, зокрема абстрактних.

Як свідчать дослідження, найбільше похідних (за кількістю та семантичною різноманітністю) утворюють непохідні іменники, семантика яких найбільш значуща в практичній діяльності людини й стосується важливих сфер її життєдіяльності. Вони мають здебільшого й високу частоту вживання в мовленні. Так, іменники на позначення осіб за спорідненням стосуються важливої ділянки життя кожної людини – її особистих, родинних взаємин. Такі назви осіб, зокрема найчастотніші з них, породжують значне число похідних. Набір похідних від іменників *батько* (536)⁵, *мати* (457), *син* (434), *брат* (191): *безбатченко*, *батьківщина*, *Батьківщина*, *батьковбивець*, *батьковбивця*, *батько-мати*, *батенько*, *батечко*, *бatusь*, *бatusьо*, *батунь*, *батуньо*, *батонько*, *батьо*, *батья*, *прабатько*, *батьковбивство*, *батьків*, *батьківський*, *батькувати*; *материзна*, *материнщина*, *матюк*, *мати-героїня*, *богоматір*, *батько-мати*, *отець-мати*, *матінка*, *матка*, *матуня*, *матуся*, *матірка*, *прамати*, *мати-й-мачуха*, *маточка*, *мачуха*, *материн*, *матерній*, *материнський*; *синовбивець*, *синовбивця*, *синиха*, *синеня*, *синятко*, *синок*,

синонько, синаш, пасинок, синовбивство, синів, синовній, синівський, усиновити; братовбивець, братовбивця, братство, братва, браття, братія, братівство, браташия, братиха, братик, братець, братчик, братусь, братунь, братуньо, братонько, братечко, браток, братуга, братина, братко, братій, братуха, братки (росл.), брат-сестриця (росл.), брат-і-сестра (росл.), братан, побратим, братовбивство, братів, братній, братський, братерній, братерський, братолюбний, братати.

Небагато похідних у тих твірних іменників, які називають предмети, речовини, поняття тощо, що не є визначальними для людського буття. Такі іменники належать до пасивного фонду лексики і є низькочастотними. Твірний субстантив *вода* (371), наприклад, виступає назвою рідини, без якої немислиме життя людини, усього живого на землі. Іменник *ропа* (0) називає рідину, яка не є такою важливою у практичній діяльності людини, і тому він менш частотний. Порівняймо склад похідних від цих іменників на позначення рідин: *водник, водопериця, водорість, водовозка, водозбірник, водовимірювач, водозлив, водозбір, водограй, водовідлив, водовідвід, водомір, водогрійка, водолаз, водолюб, водолій, водопідіймач, водокачка, водостік, водотриск, водоскид, водопуск, водоріз, водочерпалка, водойма, водоймище, водоверть, водогрійня, вододіл, водокрут, водомий, водопій, водорий, водовідливання, водобоязнь, водовипуск, водовіддача, водокористування, водолікування, водопостачання, водопад, водоспад, водотоннажність, Водосвяття, Водохреще, маловоддя, водиця, водичка, водний, водяний, водяний, водянци, водовбирний, водовимірювальний, водогрійнбий, водоємний, водозатримний, водозахисний, водоловчий, водомісткий, водоналивний, водонапірний, водонепроникний, водноносний, водоочисний, водоочищувальний, водопіднімальний, водоплавний, водопроникний, водорозчинний, водостійкий, водотривкий, водотрубний, водостічний, багатоводний, глибоководний, маловодий, маловодний, мілководний, повноводний, прісноводний, безводний, обезводіти; ропавка, ропак, ропуха, ропний.*

У процесі комунікації навіть деякі словотворчо пасивні або малоактивні іменники можуть (за умови виникнення суспільної потреби в певних похідних)

обростати ріднею, утворювати нові похідні. Наприклад, деривати від іменника *бізнес*, більшість із яких виявлені нами в розмовному та публіцистичному мовленні: *бізнесмен*, *бізнесовець*, *бізнес-леді*, *бізнесовка*, *бізнесплан*, *бізнесовий*.

Розгляд твірних іменників та їх похідних у комплексі, родинному оточенні, дозволяє простежити семантичні зв'язки між ними та з'ясувати, яких трансформацій зазнає твірна основа (твірне слово) у словотворчих процесах.

Залежно від того, який словотворчий засіб (формант) приєднується до твірної основи при творенні нового слова, виникають різні типи похідних за частиномовною належністю та семантичною характеристикою. Дериватам, утвореним від іменників, властиві різні способи словотворення. Серед відіменникових похідних, як підтверджують наведені приклади, найбільш універсальним способом словотворення є суфіксальний. Інші (префіксальний, префіксально-суфіксальний, складно-суфіксальним, словоскладання, основоскладання, аббревіація) обмежуються похідними з відповідною семантикою.

Кожному твірному іменнику властивий свій набір похідних. Хоча вже давно спостережено, що семантично близькі твірні (які належать до однієї тематичної чи лексико-граматичної групи) мають подібний або й однаковий склад похідних.

Вивчаючи семантику похідних слів, рекомендуємо вчителям на уроках української мови спиратися на значення тих слів, від яких ці похідні утворені, оскільки значення твірного є тим фундаментом, на якому “вибудовується” семантика похідного⁶. Ще Г. О. Винокур зазначав, що “значення слів з похідною основою завжди можна визначити, покликаючись на значення відповідної первинної основи, причому саме в такому поясненні значення похідних слів, а не в прямому описі відповідного предмета дійсності, полягає власне лінгвістичне завдання у вивченні значень слів”⁷. Порівняльний аналіз семантичних структур похідного та твірного слів дає змогу виявити, яку роль відіграє семантика твірного слова у формуванні лексико-семантичної структури похідного. За нашими дослідженнями, семантична структура більшості відіменникових похідних спирається і формується за рахунок одного чи кількох

значень твірного субстантива. Порівняймо: *жінка* ‘1) особа жіночої статі; 2) доросла, на відміну від маленької дівчинки; 3) заміжня особа стосовно до свого чоловіка’⁸ – *жіноцтво* ‘збірна до жінка (у 1, 2 зн.)’; *дебют* ‘1) перший виступ артиста на сцені // перший виступ, починання у якій-небудь галузі; 2) початок шахової або шашкової партії’ – *дебютувати* ‘виступати вперше на сцені // виступати публічно вперше, починати діяльність у якій-небудь галузі’, *емульсія* ‘спец. 1) суміш двох незмішуваних рідин, одна з яких розподілена в іншій у вигляді дрібних краплинок; 2) желатиновий розчин, у якому рівномірно розподілені частинки солей срібла, чутливі до фотохімічних процесів’ – *емульгувати* ‘1) утворювати емульсію (у 1 зн.); 2) наносити емульсію (у 2 зн.) на якусь поверхню з метою збереження цієї поверхні від пошкоджень’.

Лише незначна частина похідних містить у своїй семантичній структурі значення, які не співвідносні зі семантикою твірного іменника. Це здебільшого переносні значення, які засвідчують розширення семантичної структури похідного слова за рахунок внутрішніх резервів. Порівняймо: *дитина* ‘1) маленька дівчинка або маленький хлопчик; 2) син або дочка незалежно від їх віку; 3) перен. той або те, що успадкували характерні риси своєї епохи, свого середовища’ – *дитинча* ‘1) зм.-пестл. до дитина (у 1 зн.); 2) перен. маля тварини’; *аналіз* ‘1) метод наук. дослідження предметів, явищ та ін. шляхом розкладу, розчленування їх на складові частини // розгляд чого-небудь; 2) визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження їх’ – *аналітик* ‘1) фахівець, що займається аналізом речовин; 2) перен. той, хто має схильність до аналізу своїх переживань, поведінки, оточення і т. ін.’.

Зрідка похідні в одному значенні співвідносні з однією твірною основою, а в іншому – з іншою. Порівняймо: *брат* ‘1) кожний із синів стосовно до ін. дітей того ж батька або матері; 2) близька, своя людина, одностудець, друг; 3) одн., у кличн. ф. фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чол. статі; 4) член реліг. братства; чернець’ – *братський* ‘1) власт. братові (у 1 зн.), братам; пройнятий почуття любові, дружби; 2) прикм. до братство (у 1 зн.)’.

Зіставний аналіз семантичних структур похідного та твірного слів дозволяє розмежувати омонімічні явища. Так, за “Словником української мови”

в 11 т. похідне *небіжка* є багатозначним і має таку лексико-семантичну структуру: ‘1) дочка брата або сестри; племінниця; 2) жін. до небіжчик’. У межах одного слова поєднуються різні значення, які між собою не мають спільного елемента, що підтверджує порівняльний аналіз семантики зазначеного похідного з твірними словами. Перше значення мотивується твірним *небіж* у 1 зн. (‘1) син брата або сестри, племінник; 2) пестл. звертання до чоловіка, молодшого віком; 3) заст. бідолаха’), а друге значення – твірним *небіжчик* (‘1) покійник; 2) заст. бідолаха’). У цьому випадку наявне явище омонімії, тому необхідно подавати у словнику два окремі слова: *небіжка*¹ і *небіжка*².

Зіставлення семантики похідних слів з їх твірними основами може допомогти диференціювати і значення синонімічних похідних. Так, наприклад, семантично однакові на перший погляд синонімічні демінутиви *бабка*, *бабонька*, *бабуня*, *бабуся*, *бабця* насправді не завжди збігаються за значенням. Пор.: *баба* ‘1) мати батька або матері; 2) стара віком жінка; 3) розм. жінка взагалі; 4) перен., зневажл. про слабкого, боязкого, нерішучого чоловіка або хлопця; 5) у сполуч. з присв. займ., розм. те саме, що дружина; 6) заст. жінка, що приймає дітей під час пологів; 7) заст. ворожка, шептуха’ – *бабка* ‘1) те саме, що баба (у 1, 6, 7 зн.); 2) пестл. до баба (у 2 зн.)’, *бабуня* ‘пестл. до баба (у 2, 3 зн.)’, *бабуся* ‘пестл. до баба (у 1, 2 зн.)’, *бабця* ‘діал. бабуня’. Проте ми не заперечуємо, що основним смислорозрізнавальним засобом виступає контекст⁹.

У сім’ях слів (у межах як парадигми, так і гнізда) спостерігаються динамічні процеси, пов’язані не лише з поповненням їхнього складу новотворами та переходом частини утворень до пасивного словникового запасу, але й зі змінами в семантиці дериватів. Так, частина пестливих утворень від іменників на позначення осіб за спорідненням, наприклад, такі, як *внучка*, *бабка*, втрачають демінутивне забарвлення і “використовуються паралельно з недемінутивами, майже не виявляючи при цьому якихось семантичних або стилістичних відмінностей”¹⁰. У діалектному мовленні втратило демінутивне значення похідне *матка* і вживається паралельно з *мати*. Витіснення

демінутива *матка* з книжно-літературного вжитку зумовлено, можливо, тим, що він має багато термінологічних значень. Так само поступово втрачає емотивність демінутив *бабуся* і починає вживатися частіше замість іменника *баба*, який називає також стару віком жінку, взагалі жінку (розм.) і под.

Спільнокореневі слова, що належать до однієї сім'ї, можуть вступати в різноманітні типи відношень, зокрема синонімічні та антонімічні, які виникають як між самими похідними словами, так і між твірним та похідним.

Явище синонімії досить поширене серед відіменникових похідних і свідчить про лексичне багатство, різноманітність української мови. Уживання синонімічних слів та синонімічних словотвірних засобів робить наше мовлення більш точним, виразнішим, колоритнішим, порівняймо:

*Ой це чудне дівчатонько, оїя,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой...
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване
У бабцюлі, у бабусеньки...*

І. ДРАЧ

Словотвірними синонімами можуть бути й слова з різною словотвірною структурою. Пор, наприклад, похідні, утворені від іменника *вино*: *винник* ('заст. той, хто виготовляв горілку й спирт') і *винокур* ('заст. той, хто виготовляв горілку і спирт; винник'); *винниця* ('1) підприємство, де виготовляли горілку і спирт; гуральня; 2) склад з алкогольними напоями; 3) діал. виноградник') і *винокурня* ('заст. те саме, що винниця (у 1 зн.); гуральня'). Синонімічні похідні не завжди мають однакове значення, дуже часто розрізняються за стилістичним та емоційно-експресивним забарвленням, частотою вживання, а зчаста й лексико-семантичними особливостями.

Похідні слова нерідко є синонімами до своїх твірних і відрізняються від них лише стилістичним забарвленням. Пор.: *мама* – *мамаша* ('Як є гроші, то й добре. Будуть і книжечки, і музика. *Мамаші* Булгакова пропонували – за 120

ре” (Є. Кононенко)), *кров – кровина* (“Нас мучить з прокиду жага... Але не княжої *кровини*” (П. Грабовський)).

Серед відіменникових похідних в антонімічні відношення вступають похідні прикметники. Пор.: *законний* ‘1) який спирається на закон (у 1 зн.); здійснюється або відбувається відповідно до закону; 2) який має підставу, справедливий; 3) заст. відповідний до звичаю, передбачений певним обрядом’ і *беззаконний* ‘який суперечить установленим законам; протизаконний // який іде всупереч моралі, справедливості’.

Похідне слово може бути антонімом до свого твірного: *щастя – нещастя, честь – безчестя, віра – безвір’я*.

Розгляд спільнокореневих слів у родинному оточенні має свої переваги в процесі вивчення їх семантики. Пізнати семантичну природу похідного слова не можна, не простеживши його зв’язок із твірним словом та іншими спільнокореновими словами.

Природним середовищем, де співфункціонують слова однієї сім’ї (звичайно ж, що не всі відразу), є текст як продукт мовленнєвого процесу. Спільнокореневі слова вживаються перш за все з метою уникнення повторів. Використовуючи похідні слова, зокрема в художньому мовленні, досягаємо семантичного згущення, семантичної компресії, яка полягає в здатності дериватів виражати семантику, що дорівнює значенню цілої синтаксичної конструкції. Учителям української мови на уроках із розвитку зв’язного мовлення рекомендуємо звертати увагу і на роль спільнокореневих слів в організації семантичної структури тексту як засобу забезпечення його смислової єдності й цілісності.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Тихонов А. Н. Основные понятия русского словообразования / А. Н.Тихонов // Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : В 2 т. – М. : Русский язык, 1990. – Т. 1. – С. 36.

2. На жаль, ще не впорядкований словотвірний словник української мови і ми не можемо точно визначити, який відсоток слів є негніздовим в українській мові. У російській мові негніздова лексика становить 4 відсотки. Див.: Тихонов А. Н. Соотношение и

взаимоотношение одиночных и гнездовых слов в современном русском языке / А. Н.Тихонов // Проблемы лексической и словообразовательной мотивации в русском языке. – Барнаул, 1986. – С. 21.

3. Про словотвірні парадигми див.: Грещук В. В. Нове про словотвір / Василь Грещук // Обрії. – 1995. – № 2. – С. 30-31.

4. Tvoreni slov v cestine. – Praha, 1967. – S. 729.

5. Цифра в дужках позначає частоту вживання слів за “Частотним словником сучасної української художньої прози” (К. : Наук. думка, 1981).

6. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка / А. Н. Тихонов. – Самарканд, 1971. – С. 177.

7. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Г. О. Винокур. – М., 1959. – С. 421.

8. Лексико-семантична структура слів подається за “Словником української мови” в 11 т. (К. : Наук. думка, 1971-1980).

9. Про контекст як засіб розрізнення значення слів детально див.: Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів, 1980.

10. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 137.

Опубл.: Обрії. – 1998. – № 2(7). – С. 39-42.